

دیدگاه‌های نوین قانون تاریخی (متفکران غربی و اسلامی) و رویکردی قرآنی

دکتر سیدضیاءالدین میرمحمدی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۴۰۲

میرمحمدی، سیدضیاءالدین، ۱۳۵۰
دیدگاه‌های نوین قانون تاریخی (متفکران غربی و اسلام) و رویکردی قرآنی / سیدضیاءالدین میرمحمدی. - قم: پژوهشگاه
حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۲.
ده، ۱۳۵ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۶۹۳: تاریخ اسلام؛ ۱۴۱)
بها: ۸۱۰۰۰۰ ریال
ISBN : 978-600-298-480-7
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه. ص. [۱۲۳]؛ همچنین به صورت زیرنویس.
۱. تاریخ--فلسفه. ۲. History--philosophy. ۳. توبینی، آرنولد جوزف، ۱۸۸۹-۱۹۷۵م. --نقد و تفسیر.
۴. Toynbee, Arnold Joseph--Criticism and interpretation. ۵. اسپنگلر، اوسوالد. ۱۸۸۰-۱۹۳۶م. --نقد و تفسیر.
۶. Spengler, Oswald--Criticism and interpretation. ۷. مطهری، مرتضی، ۱۲۹۸-۱۳۵۸. --دیدگاه درباره فلسفه
تاریخ. ۸. Motahari, Mortaza, 1921-1979--Views on philosophy of history. ۹. صدر، سیدمحمدباقر، ۱۹۳۱-۱۹۷۹م.
--دیدگاه درباره فلسفه تاریخ. ۱۰. Sadr, Muhammad Baqir--Views on philosophy of history.
۱۱. تاریخ--فلسفه--جنبه‌های قرآنی. ۱۲. History--philosophy--Quranic teaching. ۱۳. تاریخ--فلسفه--
جنبه‌های مذهبی--اسلام. ۱۴. History--philosophy--Religious aspects--Islam. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۹۰۱ D۱۶/۸
شماره کتابشناسی ملی
۹۳۲۳۷۹۶

دیدگاه‌های نوین قانون تاریخی (متفکران غربی و اسلامی) و رویکردی قرآنی

مؤلف: دکتر سیدضیاءالدین میرمحمدی (عضو هیئت علمی دانشگاه معارف اسلامی)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۲

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۸۱۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۴۸۰-۷

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱. ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۳۰۰)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۰۲۶۴۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: <http://rihu.ac.ir/fa/book>

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه‌السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۹۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع درسی برای درس «فلسفه تاریخ» برای دانشجویان رشته «تاریخ و تمدن اسلامی» در مقطع کارشناسی ارشد و علاقه‌مندان به مباحث فلسفه تاریخ تألیف شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، دکتر سیدضیاءالدین میرمحمدی و نیز از ارزیاب محترم، دکتر محسن الویری، سپاسگزاری کند.

چهار

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: مفاهیم

۱. ماهیت و چیستی‌های فلسفه‌های مضاف ۱۵
- ۱-۱. فلسفه مضاف به علوم ۱۵
- ۲-۱. فلسفه مضاف به واقعیت‌ها ۱۵
- ۳-۱. روش‌شناسی فلسفه‌های مضاف ۱۶
- ۴-۱. فلسفه مضاف به علوم با رویکرد منطقی ۱۶
- ۵-۱. فلسفه مضاف به علوم با رویکرد تاریخی ۱۷
- ۶-۱. فلسفه مضاف به واقعیت‌ها با رویکرد تاریخی ۱۷
- ۷-۱. فلسفه مضاف به واقعیت‌ها با رویکرد منطقی ۱۷
- ۸-۱. ماهیت و چیستی فلسفه‌های تاریخ ۱۷
۲. تعاریف ۱۸
- ۱-۲. تعریف فلسفه تحلیلی یا انتقادی یا فلسفه علم تاریخ ۱۸
- ۲-۲. تعریف فلسفه نظری یا جوهری تاریخ ۱۹
۳. تمایز فلسفه علم تاریخ با فلسفه نظری تاریخ ۱۹
- ۱-۳. تمایز موضوعی ۲۰
- ۱-۱-۳. تمایز در نوع معرفت ۲۰
- ۲-۱-۳. ملاحظه سنخ‌شناسی ۲۰
- ۳-۱-۳. تمایز به لحاظ علم پیشینی و علم پسینی ۲۱
- ۴-۱-۳. تمایز مسئله‌ای ۲۱
- ۲-۳. تمایز روش‌شناسی ۲۲
- ۳-۳. تمایز غایی ۲۲
۴. تعیین جایگاه و قلمرو موضوعی و روش‌شناسی پژوهش «قانونمندی تاریخ» ۲۳

پنج

۲۴	..... ماهیت و چیستی قانون
۲۶	..... جمع‌بندی فصل

فصل دوم: قانونمندی تاریخ در غرب و بیان دیدگاه‌های مطرح آن

۲۷	..... ۱. تأملی اجمالی در تاریخ تحول فلسفه نظری تاریخ در غرب
۳۱	..... ۲. دوره‌های تاریخی فلسفه نظری تاریخ در غرب
۳۱	..... ۱-۲. دوره فلسفه نظری تاریخ به مثابه تاریخ تحلیلی
۳۲	..... ۲-۲. دوره فلسفه نظری تاریخ به مثابه یک تاریخ جهانی
۳۲	..... ۳-۲. دوره فلسفه نظری تاریخ به مثابه یک علم تجربی
۳۲	..... ۳. قانونمندی تاریخ و دیدگاه‌های مطرح آن در فلسفه نظری تاریخ غرب
۳۳	..... ۱-۳. تاریخ و تطورات تاریخی و عدم قانونمندی آنها
۳۳	..... ۲-۳. قانونمندی تاریخ، مختص هر جامعه خاص
۳۴	..... ۳-۳. قانونمندی تاریخ و اشتراک این قوانین در همه جوامع
۳۷	..... ۴. اسوالد اشپنگلر
۳۸	..... ۱-۴. اصول کلان حاکم بر فلسفه نظری تاریخ و قانونمندی تاریخ اشپنگلر
۳۸	..... ۱-۱-۴. فرهنگ به مثابه یک موجود زنده
۳۹	..... ۲-۱-۴. تمدن، نتیجه قهری و طبیعی هر فرهنگ
۴۰	..... ۳-۱-۴. تاریخ به عنوان ریخت‌شناسی تطبیقی
۴۰	..... ۴-۱-۴. دوره‌های فرهنگی در نگرش تاریخ کپرنیکی اشپنگلر
۴۲	..... ۵-۱-۴. چگونگی و چرایی پیدایش فرهنگ‌های بزرگ و برتر
۴۳	..... ۶-۱-۴. تقدیر به‌منزله فرض تمام تحول‌های اجتماعی-فرهنگی
۴۴	..... ۲-۴. تحلیل و نقدی بر نظریه قانونمندی تاریخ اشپنگلر
۴۵	..... ۱-۲-۴. تحلیل و نقد نظریه اشپنگلر به لحاظ معرفت‌شناسی
۴۵	..... ۱-۱-۲-۴. تحلیل ماهیت و چیستی فرهنگ در نظریه اشپنگلر
۴۶	..... ۲-۱-۲-۴. اشتباه بنیادین در مفاهیم
۴۶	..... ۳-۱-۲-۴. چگونگی پیدایش و میرایش فرهنگ وحدت‌نیافته
۴۷	..... ۴-۱-۲-۴. چیستی و مفهوم مرگ فرهنگ و نظام فرهنگی
۴۷	..... ۱-۴-۱-۲-۴. ماهیت و چیستی مرگ فرهنگ به معنی مرگ کل فرهنگ
۴۷	..... ۲-۴-۱-۲-۴. چیستی مرگ فرهنگ به معنی محو بخشی از کل یک فرهنگ
۴۸	..... ۳-۴-۱-۲-۴. چیستی مرگ فرهنگ به مثابه فروپاشی وحدت و فردیت فرهنگ
۴۸	..... ۵-۱-۲-۴. تناقض معرفتی در سطح نظریه اشپنگلر
۴۹	..... ۶-۱-۲-۴. کلی بودن مبانی معرفتی مابعدالطبیعی نظریه اشپنگلر
۴۹	..... ۷-۱-۲-۴. عامل انحصاری به لحاظ معرفتی در نظریه اشپنگلر
۴۹	..... ۲-۲-۴. تحلیل و نقد نظریه اشپنگلر به لحاظ روش‌شناسی
۴۹	..... ۱-۲-۲-۴. روش‌شناسی نظریه اشپنگلر مبتنی بر استقراء ناقص

شش

۵۰	۲-۲-۲-۴. انحصار روش‌شناسی در تبیین نظریه اشپنگلر.....
۵۰	۳-۲-۲-۴. دور مبتنی بر تجربه در نظریه اشپنگلر.....
۵۱	۴-۲-۲-۴. روش نظریه اشپنگلر مبتنی بر سبک شاعرانه.....
۵۱	۵. آرنولد جوزف توین بی.....
۵۲	۱-۵. اصول نظری و کلان حاکم بر فلسفه نظری یا جوهری تاریخ و قانونمندی تاریخ توین بی.....
۵۳	۱-۱-۵. تمدن، واحد مطالعه تاریخی در فلسفه نظری تاریخ توین بی.....
۵۳	۲-۱-۵. رویکرد تجربی و استقرایی، روش مطالعه تاریخی تمدن‌ها.....
۵۳	۳-۱-۵. الگوی چالش-پاسخ، معیار قانونمندی تمدن و تاریخ.....
۵۵	۴-۱-۵. چگونگی و چرایی سقوط و انحطاط تمدن‌ها.....
۵۵	۵-۱-۵. سرانجام نهایی و غایی فرایند یک تمدن.....
۵۶	۶-۱-۵. تحلیل انتقادی نظریه توین بی در زمینه قانونمندی تمدن تاریخ.....
۵۸	۲-۵. تحلیل انتقادی نظریه توین بی بر محور معرفت‌شناسی نظریه.....
۵۸	۱-۲-۵. تحلیل ماهیت و چیستی تمدن در نظریه توین بی.....
۵۸	۲-۲-۵. چگونگی پیدایش و میرایش تمدن یا نظام تمدنی.....
۵۹	۳-۲-۵. چیستی و مفهوم مرگ تمدن.....
۵۹	۱-۳-۲-۵. ماهیت و چیستی مرگ تمدن به معنی مرگ کل تمدن.....
۶۰	۱-۳-۲-۵. چیستی مرگ تمدن به معنی نابودی بخشی از یک تمدن.....
۶۰	۲-۳-۲-۵. چیستی مرگ تمدن به معنی فروپاشی وحدت و فردیت آن.....
۶۱	۴-۲-۵. تناقض جبرگرایی و اختیارگرایی در سطح نظریه توین بی.....
۶۱	۵-۲-۵. انحصاری دانستن عامل نظریه قانونمندی تاریخ در سطح نظریه.....
۶۲	۶-۲-۵. جبرگرایی یا دترمینیسم تاریخی حاکم بر نظریه توین بی.....
۶۲	۳-۵. تحلیل و نقد نظریه توین بی به لحاظ روش‌شناسی نظریه.....
۶۲	۱-۳-۵. روش‌شناسی نظریه توین بی مبتنی بر استقرائگرایی خام تجربی.....
۶۳	۲-۳-۵. انحصار روش‌شناسی در سطح نظریه توین بی.....
۶۳	۳-۳-۵. عدم قابلیت آزمون‌پذیری در سطح نظریه توین بی.....
۶۴	۴-۳-۵. روش و شیوه مبتنی بر الگوی ساختگی در سطح نظریه توین بی.....
۶۵	جمع‌بندی فصل.....

فصل سوم: قانونمندی تاریخ در جهان اسلام و بیان دیدگاه‌های مطرح آن

۶۷	۱. تأملی اجمالی در تاریخ تحول فلسفه نظری تاریخ در جهان اسلام.....
۷۰	۲. بیان دیدگاه شهید مطهری در زمینه قانونمندی تاریخ.....
۷۲	۳. تعریف فلسفه نظری تاریخ از دیدگاه شهید مطهری.....
۷۲	۴. مبانی و اصول حاکم بر فلسفه تاریخ از دیدگاه شهید مطهری.....
۷۳	۱-۴. نفی تضاد در تاریخ.....
۷۳	۲-۴. جریان اصل علیت در تاریخ.....

هفت

۷۴	۳-۴. معنی و مفهوم جبر تاریخی.....
۷۵	۴-۴. چیستی و ماهیت قانون تاریخی.....
۷۵	۵. تحلیل انتقادی نظریه شهید مطهری با رویکرد معرفت‌شناسی.....
۷۶	۱-۵. رویکرد غالب فلسفه تاریخ مطهری مبتنی بر نقد وضعیت موجود فلسفه نظری تاریخ.....
۷۶	۲-۵. عدم تمایز در نوع معرفت تاریخی در فلسفه نظری تاریخ مطهری.....
۷۷	۳-۵. توسعه و تولید معرفت تاریخی جدید در فلسفه نظری تاریخ شهید مطهری مبتنی بر رویکرد کلامی ..
۷۸	۴-۵. توجه به چیستی و ماهیت قانون تاریخی و ابهام در کیفیت قانون تاریخی.....
۷۹	۵-۵. جمع اصل علیت، جبر تاریخی و آزادی انسان در فلسفه تاریخ شهید مطهری.....
۷۹	۶. تحلیل انتقادی نظریه شهید مطهری با رویکرد روش‌شناسی.....
۷۹	۱-۶. دیدگاه فلسفه تاریخ مطهری مبتنی بر رویکرد منطقی.....
۸۰	۲-۶. عدم مبتنی بودن دیدگاه فلسفه تاریخ مطهری بر رویکرد تاریخی.....
۸۱	۷. تبیین و نقد دیدگاه فلسفه تاریخی سید محمدباقر صدر.....
۸۲	۱-۷. تبیین اصول و مؤلفه‌های حاکم بر فلسفه نظری تاریخ صدر.....
۸۲	۱-۱-۷. قانونمندی تاریخ و پدیده‌های تاریخی با استناد به آیات قرآن از دیدگاه شهید صدر.....
۸۳	۲-۱-۷. ساختار قانون تاریخی با استناد به آیات قرآن از دیدگاه صدر.....
۸۳	۱-۲-۱-۷. قوانین و سنت‌های تاریخی در ساختار کلی.....
۸۴	۲-۲-۱-۷. قوانین و سنت‌های تاریخی در ساختار مصداقی.....
۸۵	۳-۲-۱-۷. قوانین و سنت‌های تاریخی در قالب و ساختار مصداقی - کلی.....
۸۵	۳-۱-۷. ویژگی قانون تاریخی از نظر شهید صدر.....
۸۵	۱-۳-۱-۷. عام و فراگیر بودن سنت‌های تاریخی قرآن.....
۸۶	۲-۳-۱-۷. ویژگی خدایی بودن سنت و قانون تاریخی.....
۸۶	۳-۳-۱-۷. ویژگی اراده انسان در قانون تاریخی.....
۸۷	۴-۱-۷. چهره قانون و سنت تاریخی در قرآن.....
۸۷	۱-۴-۱-۷. سنت‌ها و قوانین تاریخی در شکل قضیه شرطی.....
۸۸	۲-۴-۱-۷. سنت‌ها و قوانین تاریخی در شکل قضیه قطعی.....
۸۹	۳-۴-۱-۷. گرایش طبیعی در سنت و قانون تاریخی در قرآن.....
۸۹	۵-۱-۷. تحلیل انتقادی نظریه شهید صدر با ملاحظات معرفت‌شناسی.....
۸۹	۱-۵-۱-۷. مدل تأسیسی در فلسفه نظری تاریخ شهید صدر مبتنی بر رویکرد قرآنی.....
۹۰	۲-۵-۱-۷. عدم تعیین هویت و چیستی قانون تاریخی در نظریه شهید صدر.....
۹۱	۳-۵-۱-۷. عدم تبیین رابطه بین سنت الهی و سنت تاریخی در نظریه صدر.....
۹۱	۴-۵-۱-۷. عدم تعیین نوع دلالت‌های منطقی مرتبط با آیات قرآنی در نظر شهید صدر.....
۹۲	۵-۵-۱-۷. تناقض میان ویژگی اراده انسان در قانون تاریخی و چهره قطعی قانون تاریخی.....
۹۲	۶-۱-۷. تحلیل انتقادی نظریه شهید صدر، با ملاحظات روش‌شناختی.....
۹۲	۱-۶-۱-۷. روش‌شناسی مبتنی بر روش وحیانی - عقلانی در مدل تأسیسی فلسفه تاریخ شهید صدر.....

هشت

۹۳	۱-۷-۶-۲. عدم حجیت استقراء تاریخی در ساختار قانون تاریخی ۲۷۱۷
۹۴	جمع‌بندی فصل

فصل چهارم: قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن

۹۵	۱. رویکرد کلان قرآن به تاریخ
۹۶	۲. فلسفه تاریخ در قرآن
۹۷	۳. بررسی ماهیت و چیستی قانون تاریخی در قرآن
۹۸	۴. روش و شیوه بررسی قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن
۹۹	گروه اول: آیات مربوط به سنت الهی
۱۰۱	گروه دوم: آیات مربوط به سیر و نظر
۱۰۲	گروه سوم: آیات مربوط به عبرت و موعظه
۱۰۳	۵. ویژگی قانون تاریخی از دیدگاه قرآن کریم
۱۰۳	۵-۱. ویژگی عام و فراگیر بودن قانون تاریخی از دیدگاه قرآن
۱۰۴	۵-۲. خدایی بودن قانون تاریخی از دیدگاه قرآن
۱۰۵	۵-۳. اراده و آزادی انسان در قانون تاریخی از دیدگاه قرآن
۱۰۶	۵-۴. تحویل و تبدیل ناپذیری قانون تاریخی از دیدگاه قرآن
۱۰۷	۵-۵. ویژگی پیوند قانون تاریخی با زندگی اجتماعی و رفتار گروهی
۱۰۸	۵-۶. اختصاص قانون تاریخی مورد نظر قرآن به زندگی دنیوی انسان
۱۰۹	۵-۷. عملیاتی و عینی بودن قانون تاریخی از دیدگاه قرآن
۱۱۰	نتیجه‌گیری و جمع‌بندی فصل
۱۱۰	۱. عامل اراده خداوند
۱۱۱	۲. عامل اراده انسانی
۱۱۲	۲-۱. تبیین رابطه میان اراده انسان با قانون علیت در تاریخ
۱۱۳	۲-۲. دامنه و برد اراده انسانی در تاریخ و تطورات تاریخی
۱۱۴	۲-۳. رابطه اراده انسان با جهت‌داری و کیفیت پدیده‌های تاریخی
۱۱۵	۲-۴. نقش اراده انسان در تاریخ و ارتباط آن با تکامل تاریخی
۱۱۵	۳. عامل آنچه که مفید به حال انسان‌ها است
۱۱۷	نتیجه‌گیری و خاتمه
۱۱۷	چیستی و ماهیت مقایسه تطبیقی
۱۱۸	۱. واحد یا متعدد بودن ملاک قانونمندی تاریخ و قانونمندی طبیعت
۱۱۸	۲. اختصاص و یا اشتراک قانون تاریخی در جوامع و دوره‌های تاریخی و مقایسه تطبیقی آن
۱۱۹	۳. نقش و اراده خداوند در قانون تاریخی و مقایسه تطبیقی آن از منظر تاریخ قرآن و تاریخ بشری
۱۲۰	۴. دامنه و برد اراده انسانی در قانون تاریخی و مقایسه تطبیقی آن در تاریخ قرآن و تاریخ بشری
۱۲۰	۵. جمع قانون تاریخی و اصل علیت با اراده انسان و مقایسه تطبیقی آن
۱۲۰	۶. انتزاعی و یا عینی و عملیاتی بودن قانون تاریخی و مقایسه تطبیقی آن

۱۲۱	.....مقایسه تطبیقی قانون تاریخی به لحاظ کشف قانون و ایجاد قانون
۱۲۱	.....عامل انحصاری داشتن قانون تاریخی و مقایسه تطبیقی آن
۱۲۲	.....غایت‌شناسی قانون تاریخی و مقایسه تطبیقی آن
۱۲۲	.....۱۰. رویکرد منطقی – تاریخی در قانون تاریخی و مقایسه تطبیقی آن
۱۲۳	..... فهرست منابع

مقدمه

پژوهش‌های فلسفی تاریخ با توجه به کاربرد متفاوت واژه تاریخ و رویکرد معرفتی (نوع اول و نوع دوم)، به دو شاخه معرفتی «فلسفه نظری یا جوهری تاریخ»^۱ و «فلسفه تحلیلی یا انتقادی تاریخ»^۲ و به تعبیری، به «فلسفه علم تاریخ» تقسیم می‌شود.

فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، از سنخ فلسفه‌های مضاف به حقایق و واقعیت بیرونی است که معرفتی درجه اول است و پدیده‌ها و وقایع گذشته تاریخی را مورد مطالعه و پژوهش فلسفی قرار می‌دهد تا روند کلی حرکت تاریخی را تعریف، معین و قانونمند سازد. فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، ناظر به عالم پدیده‌های تاریخی است و فراتر از عقلانیتی است که پژوهش‌های متداول تاریخی انجام می‌دهند و به دنبال کشف ماهیت عمومی و فرایند کلی حرکت تاریخی است.^۳

فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، به لحاظ غایت‌شناسی، کشف و اثبات قوانین حاکم بر پدیده‌ها و تحولات تاریخی و نیز دریافت سیستم و فرایندی عام به لحاظ نگرش در قانون‌مداری و قانون‌محوری تاریخ است. از این رو، یکی از مسائل اصلی در فلسفه نظری تاریخ، بحث قانونمندی تاریخ است که در واقع، سنخ‌شناسی موضوعی پژوهش حاضر در حیطه مسائل فلسفه نظری تاریخ را نشان می‌دهد.

---

1. substantive or speculative philosophy of History.

2. Analytical or critical philosophy of History.

۳. ادواردز، مجموعه مقالات (فلسفه تاریخ)، ص ۲؛ نوذری، فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری، ص ۲۴-۲۵؛ سروش، فلسفه نظری تاریخ و فلسفه علم تاریخ، ص ۲۴-۲۵.

در نگرش و نگارش تاریخی از دیدگاه قرآن، اصول فلسفه نظری یا جوهری تاریخ و حتی اصول کلان، از فلسفه تحلیلی و انتقادی تاریخ، قابل استنباط و استخراج است. رویکرد قرآن به تاریخ و فلسفه تاریخ (هر دو شاخه معرفتی)، رویکرد وقایع‌نگرانه و توصیف محض نیست. رویکرد قرآن در مطالعات تاریخ‌پژوهی، ارائه نمونه‌ای مبتنی بر روش حکمت، تعقل تاریخی، روش هرمنوتیکی و تأویلی است.^۱

به تعبیر دیگر، رویکرد قرآن در تحلیل مطالعات تاریخی، رویکرد سندپژوهی و بررسی صحت و اصالت سند تاریخی نیست و قرآن در طرح مسائل تاریخی و پدیده‌های تاریخی، بر اساس نقد و بررسی و جرح و تعدیل سند پدیده تاریخی عمل نمی‌کند. بلکه در قرآن کریم، به لحاظ ماهیت و حیاتی آن، اصل یک رویداد تاریخی نقل و پس از نقل یک پدیده و رویداد تاریخی، حکمت مبتنی بر آن نقل تاریخی، مورد ملاحظه و هدف قرآن قرار می‌گیرد؛ از این رو جهت می‌توان رویکرد قرآن در مطالعات تاریخ‌پژوهی را نمونه‌ای مبتنی به روش حکمت و تعقل تاریخی محسوب کرد.

اصول کلان تاریخ‌نگری یا فلسفه نظری و جوهری تاریخ، با اصول کلان تاریخ بشری، دارای تفاوت‌ها و تمایزهای ماهوی است که به لحاظ روش، فن و اسلوب و حتی جهان‌بینی تاریخی، تمایزهای بسیاری با تاریخ دست‌نگاشته بشری دارد.

در فلسفه نظری یا جوهری تاریخ از دیدگاه قرآن، می‌توان به اصول کلان و بنیادینی همچون: اصل آزادی و اراده انسان در تاریخ، اصل ترقی و تکامل تاریخ و اصل اصالت عمل در تاریخ اشاره کرد.^۲

نظریه «قانونمندی تاریخ» یا تئوری «سنت‌های تاریخی» از دیدگاه قرآن، موضوع این پژوهش بوده و درصدد ارائه مدل و الگوی نظری و عینی (ثبوتی و اثباتی) در این زمینه است. پژوهش حاضر، به مطالعه‌ای از نوع معرفت‌شناسی درجه اول (علم به واقع تاریخی)، در حیطه مسائل فلسفه نظری تاریخ از دیدگاه قرآن می‌پردازد. مطالعه معرفتی و تحلیل انتقادی

۱. حضرتی، تأملاتی در علم تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی، ص ۱۱۹-۱۲۲؛ برای مطالعه بیشتر در زمینه زبان قرآن و فهم آن ر. ک: سعیدی روشن، زبان قرآن و مسائل آن، ص ۴۴.

۲. برای مطالعه بیشتر در زمینه اصول کلان فلسفه نظری تاریخ از دیدگاه قرآن ر. ک: رادمنش، مکتب‌های تاریخی و تجددگرایی تاریخی، ص ۴۴.

«سنت‌های تاریخی» و یا «قانونمندی تاریخ» از دیدگاه قرآن، ابعاد و حدود علمی طرح تحقیق حاضر را تشکیل می‌دهد.

قبل از طرح بحث قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن، مطالعه‌ای توصیفی - تحلیلی بر وضعیت موجود فلسفه نظری تاریخ در جهان غرب و جهان اسلام خواهد شد تا پس از شناخت وضعیت موجود فلسفه تاریخ بشری، مطالعه‌ای از نوع معرفت‌شناسی درجه اول از دیدگاه قرآن در ارتباط با پدیده‌های تاریخی و قانونمندی تاریخ ارائه شود.

در پژوهش حاضر، پس از نگاهی اجمالی به تاریخ تحول فلسفه نظری تاریخ غرب، با تبیین و نقد اصول و مبانی حاکم بر فلسفه نظری تاریخ غرب، دیدگاه دو نفر از صاحب‌نظران جهان غرب در این زمینه، یعنی اشپنگلر و توین‌بی، مورد نقد و بررسی انتقادی خواهد گرفت.

در ادامه پژوهش، تأملی اجمالی بر سیر فلسفه نظری تاریخ در جهان اسلام و متفکران معاصر جهان اسلام، صورت خواهد گرفت و به تحلیل معرفت‌شناختی و روش‌شناختی دیدگاه‌های شهید مطهری و شهید صدر در زمینه فلسفه نظری تاریخ پرداخته خواهد شد.

اصول کلان تاریخ‌نگری و یا نگرش تاریخی، با محور قرار دادن قانون حاکم بر پدیده‌ها و تحولات تاریخی با رویکرد قرآنی، از متغیرهای اساسی پژوهش مورد نظر است. در مطالعات تاریخ‌پژوهی با رویکرد فلسفه نظری تاریخ از دیدگاه قرآن، ارائه مدل مبتنی بر روش حکمت و تعقل تاریخی، موضوعی بکر و نیازمند بررسی دقیق علمی است.

قرآن در پس ظواهر پدیده‌ها و عناصر تاریخی، انسان را متوجه نوع حکمت، عبرت و تعقل تاریخی می‌کند. بخش عظیمی از قرآن، معطوف به تاریخ با این رویکرد عقلانی و حکمتی است که تاریخ را به‌عنوان یک منبع معرفتی قرار می‌دهد؛ لذا دعوت خداوند کریم در قرآن به مطالعه تاریخ، برای کسب یک معرفت تاریخی مبتنی بر حکمت و تعقل است و به همین دلیل است که با اتخاذ رهیافت حکمی تأویلی در قرآن، پدیده‌ها و رخداد‌های تاریخی که قرآن بیان می‌کند، با وقایع‌نگاری و روایت به خاطر روایت، روبه‌رو نیستیم.

با همین رهیافت حکمی و تأویلی، قرآن کریم در تبیین تحولات تاریخی، در ضمن بیان یک امر انضمامی در رویداد تاریخی، یک امر انتزاعی را نیز بیان می‌کند که آن امر انتزاعی از طریق یک امر جزئی صورت گرفته و مبتنی بر اساس عقلانی و حکمی است.

قانون حاکم بر تاریخ در بینش و نگرش قرآنی، تحت تأثیر عوامل تک‌بعدی و تک‌متغیری

نیست؛ بلکه مجموعه عواملی تحت عنوان «سنت‌های تاریخی» از سنخ عوامل الهی، انسانی و طبیعی است که حاکم بر تاریخ است. از نظر قرآن، میدان گسترده تاریخ، با قوانین، قواعد و ضوابطی هدایت و مدیریت می‌شود. در قرآن، صحنه اجتماعی و تاریخی، به واسطه قوانین و سنت‌های تاریخی، در سه ساختار و قالب: کلی، کلی-مصادیقی و مصادیقی محض اداره می‌شود، و با استناد به آیات قرآن، می‌توان هر یک از ساختارها و قالب‌های یادشده را جداگانه تجزیه و تحلیل کرد.^۱

ویژگی و صفات ایجابی و سلبی قوانین و سنت‌های تاریخی قرآن، یکی از مباحث متفرع بر بحث قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن است. در این راستا می‌توان به ویژگی‌هایی همچون «عام و فراگیر بودن سنن»، «خدایی بودن سنن و قوانین تاریخی» و «اراده انسان در قوانین تاریخی» اشاره کرد.

اشکال و صورت قانون تاریخی از دیدگاه قرآن، در سه شکل «قانون تاریخی در چهره قضیه شرطی»، «قانون تاریخی در چهره قضیه قطعی» و «قانون تاریخی در چهره گرایش طبیعی» عرضه شده است که نیازمند بررسی دقیق آیات قرآن کریم در این زمینه است تا تحلیلی معرفت‌شناسانه انجام گیرد.^۲

با توجه به نکات اخیر، کشف قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن، ویژگی‌های اثباتی و سلبی قانون تاریخی با نگرش قرآنی و نوع ساختار قضیه قانون تاریخی با بینش قرآنی، از ابعاد اصلی مسئله پژوهش حاضر است که به آن پرداخته خواهد شد.

در پایان پژوهش حاضر، در قسمت نتیجه‌گیری و جمع‌بندی نهایی طرح، مقایسه تطبیقی میان مبانی و اصول حاکم بر فلسفه نظری تاریخ بشری (جهان غرب و جهان اسلام) و میان اصول و مبانی حاکم بر فلسفه نظری تاریخ از دیدگاه قرآن صورت می‌گیرد و با مقایسه تطبیقی مبانی، ادله، روش‌شناسی و غایت‌شناسی میان فلسفه نظری تاریخ موجود با فلسفه نظری تاریخ با رویکرد قرآنی، جمع‌بندی لازم انجام خواهد شد. هدف علمی تحقیق حاضر، بیان اثبات قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن است و به دنبال این اثبات، کشف و ارائه نوع قانون حاکم بر تاریخ پیگیری می‌شود. به تعبیری، هدف پژوهش، مطالعه ثبوتی و اثباتی قانون تاریخی با

۱. برای مطالعه بیشتر در زمینه سنت‌های تاریخی در قرآن ر. ک: صدر، المدرسه القرآنیه، فصل اول، ص ۹۹.

۲. همان، ص ۶۹-۷۰؛ ۷۱-۷۲ و ۹۰-۹۱.

رویکرد قانونی قرآنی و ارائه نوع قانون تاریخی حاکم بر پدیده‌ها و تحولات تاریخی از منظر معرفت‌شناسی قرآنی است.

هدف علمی تحقیق، دوری از اصطلاحات مشترک در حیطه مسائل فلسفه نظری تاریخ به صورت عام و مسائل فلسفه نظری تاریخ به صورت خاص، تبیین دقیق قانونمندی تاریخ در مطالعات تاریخ‌پژوهی با رویکرد قرآنی و عادت به استفاده از ادبیات علمی و دوری از اصطلاحات عامیانه در مطالعات تاریخ‌پژوهی و معرفت‌شناسی تاریخی با رویکرد فلسفی قرآنی است. هدف کاربردی پژوهش، اتخاذ رویکرد عملیاتی و اثباتی در مطالعات معرفت‌شناسی تاریخی از سنخ معرفت‌های درجه اول است تا پس از کشف اصول کلان تاریخ‌نگری در زمینه قانون تاریخی از دیدگاه قرآن، مدلی مبتنی بر الگوی نظری قرآنی، که جنبه عینی داشته باشد، ارائه گردد. الگویی که فارغ از چهارچوب انتزاعی و تجریدی بوده و قابلیت عملیاتی شدن در متن حرکت اجتماعی انسان را داشته باشد. لزوم شناخت اصول کلان تاریخ‌نگری با رویکرد و رهیافت قرآنی در مسئله محوری قانونمندی تاریخ به لحاظ وحیانی بودن منبع قرآنی، بر اهمیت مضاعف این پژوهش می‌افزاید. بیان تمایز اصول کلان حاکم بر تاریخ بشری با اصول کلان حاکم بر تاریخ با نگرش قرآنی در مسئله قانونمندی تاریخ، ضرورت و اهمیت تحقیق حاضر را نشان می‌دهد.

در زمینه مطالعات و معرفت‌شناسی تاریخی با رویکرد فلسفه نظری یا جوهری تاریخ از دیدگاه قرآن، مطالعات معرفتی (از سنخ معرفت‌های درجه اول و درجه دوم) دقیق به لحاظ کمی و کیفی وجود ندارد که نتیجه آن، تولید فکر جدید در زمینه قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآنی باشد.

جدی‌ترین اثر در زمینه «قانونمندی تاریخ» با نگرش قرآنی، کتاب المدرسه القرآنیه اثر شهید سید محمدباقر صدر است. امتیاز ویژه این اثر، طرح تئوری و یا نظریه سنت تاریخی در قرآن است که با مبانی و روش‌شناسی جدید، درصدد تحلیل قانون تاریخی حاکم بر تاریخ از دیدگاه قرآن است. ابتکار این اثر، طرح مسئله قانونمندی تاریخ، از مسائل اساسی فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، با رویکرد قرآنی است. شهید صدر در این کتاب با طرح تئوری سنت‌های تاریخی در قرآن در سه محور کلان ساختار قانون تاریخی، ویژگی و صفات قانون تاریخی و

چهره و شکل قانون تاریخی با رویکرد قرآنی، مسائلی بکر و جدید را در حوزه مسائل معرفت‌شناسی تاریخی با نگاه قرآن مطرح کرده است.

در نقد اثر المدرسه القرآنیة شهید صدر، می‌توان موارد ذیل را به صورت کلی مورد ارزیابی قرار داد:

۱. نقد مهم محتوایی بر تئوری سنت‌های تاریخی قرآن شهید صدر، عدم تبیین دقیق ماهیت قانون تاریخی است. در این اثر، قانونمندی تاریخ بر اساس آیات الهی اثبات شده است، اما ایشان به چستی و ماهیت این قانون به لحاظ سنخ‌شناسی (قانون فلسفی، قانون علمی و قانون منطقی) اشاره‌ای ندارد.

۲. در این اثر، پیش‌فرض‌هایی بر فرایند منطقی و فلسفی اثبات قانون تاریخی از دیدگاه قرآن مشاهده می‌شود که اثبات آنها به لحاظ دلایل منطقی و فلسفی، نیازمند بررسی است. شهید صدر با در نظر گرفتن آن پیش‌فرض‌ها به عنوان امر قطعی و مسلم، نتایج قطعی از آیات استخراج می‌کند که به لحاظ معرفت‌شناسی و روش‌شناسی، محل تأمل است، برای نمونه، تمامی احکام الهی در آیات قرآن کریم درباره سنن الهی را در سنن تاریخی، و تمامی احکام سنن تاریخی را در قانونمندی تاریخ، جاری می‌داند. اما به لحاظ منطقی و فلسفی، رابطه میان سنن تاریخی با قوانین تاریخی را مورد تحلیل و ارزیابی قرار نمی‌دهد و احکام منطبق بر سنن تاریخی را همان قوانین تاریخی قلمداد می‌کند.

۳. این کتاب، بر اساس دلالت مطابقی، تضمینی و التزامی آیات و همچنین به لحاظ ظهور و نصوص آیات قرآن کریم، به اثبات قانونمندی تاریخ می‌پردازد، اما در فرایند این نوع دلالت‌ها، نظم منطقی لازم به لحاظ مفاد اعم و اخص دلالت‌ها دیده نمی‌شود.

۴. برخی از آیات مورد استناد شهید صدر در اثبات قانون تاریخی از دیدگاه قرآن، به لحاظ جایگاه موضوعی بحث، سالبه به انتفاء موضوع است.

۵. تبیین واضح و به دور از ابهام در دلالت‌های التزامی و مفهومی آیات مورد مستند ایشان در مقوله قانونمندی تاریخ دیده نمی‌شود و در برخی از موارد، روند منطقی تبیین، قابل فهم نیست.

۶. اشکال عمدۀ ادله قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن در اثر شهید صدر، عدم سنخیت و توازن میان دلیل و مدعای ارائه شده است و مفاد برخی از آیات مورد استناد ایشان در مقوله قانونمندی تاریخ، اعم از مدعا است.

در فصل چهارم پژوهش حاضر، دیدگاه شهید صدر، مورد نقد و بررسی معرفت‌شناسی و روش‌شناسی قرار خواهد گرفت.

یکی دیگر از متفکران و اندیشمندانی که در حوزه فلسفه نظری تاریخ از دیدگاه قرآن، مطالعات انتقادی دارد، شهید مرتضی مطهری است. شهید مطهری به طور مشخص، در سه اثر تحت عنوان فلسفه تاریخ، جامعه و تاریخ و قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ، مباحث و مسائل مطرح در حوزه فلسفه نظری تاریخ را مورد تبیین و تحلیل قرار داده است.

شهید مطهری در ابتدای ورود به مسائل فلسفه نظری تاریخ، رویکردی تحلیلی-انتقادی به وضعیت موجود فلسفه نظری تاریخ غرب دارد و با نقد و تحلیل دیدگاه‌ها و رویکردهای اصلی آن، فلسفه تاریخ غرب را به چالش کشیده و به نقد دیدگاه‌های فیلسوفان تاریخی همچون هگل، مارکس و توین‌بی پرداخته است.

ایشان با تبیین مسائلی همچون تضاد در تاریخ، جریان اصل علیت در تاریخ، معنی و مفهوم جبر تاریخی و ماهیت و چیستی قانون تاریخی، نگاه و رویکردی نیز به مسائل فلسفه نظری از دیدگاه قرآن دارد. ماهیت و اصالت جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، معرفی تاریخ به‌عنوان یک منبع معرفتی از نگاه قرآنی، بررسی روش‌ها و قوانین معین حاکم بر جوامع و تاریخ از منظر قرآن کریم، رابطه اراده انسان با سنن تاریخی قرآن، مراحل تکاملی تاریخ و بررسی قرآنی آن، از جمله مسائلی است که در فلسفه نظری تاریخ به آنها پرداخته است.

تبیین اصول و مبانی حاکم بر فلسفه نظری تاریخ شهید مطهری و نقد معرفتی و روش دیدگاه ایشان نیز در فصل چهارم نوشتار، مورد بررسی تفصیلی قرار خواهد گرفت.

علامه محمدتقی جعفری، از متفکران و اندیشمندان جهان اسلام، نیز در اثر ترجمه و شرح نهج البلاغه، در جلدی مستقل (جلد شانزدهم)، مباحث مفصلی در رابطه با فلسفه تاریخ و تبیین آن از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه بیان کرده است.

علامه جعفری، ضمن تعریف و بیان مقصود از فلسفه تاریخ، به ذکر مسائلی همچون: جریان شخصی بودن تاریخ و رابطه آن با قانونمندی تاریخ، تاریخ و قانون علیت، بررسی رابطه

اراده انسان با قانون علیت در تاریخ، نقش علل در تبدیل کیفیت‌های اولیه به کیفیت‌های ثانویه در تاریخ، ضرورت تفکیک میان تعاقب حوادث و علت و معلول، ضرورت علت محرک برای تاریخ و ماهیت و حقیقت علت محرک تاریخ پرداخته است.

در ادامه، ایشان ضمن بیان ۲۳ نظریه در زمینه فلسفه نظری تاریخ در غرب، به نقد و تحلیل انتقادی آنها پرداخته و ضعف اساسی این نظریه‌ها را داشتن نگاهی انحصاری به عامل قانونمندی تاریخ ذکر کرده است. ایشان در این اثر، بر اساس آیات الهی و تفسیر و تبیین آنها، به نقش عامل اراده الهی و عامل اراده انسانی در تحولات و تطورات تاریخی پرداخته است. در مجموع، با مطالعه اثر علامه جعفری، ویژگی‌های اصلی و محوری آن به‌عنوان متنی در زمینه فلسفه نظری تاریخ با رویکرد قرآنی، عبارت‌اند از:

۱. تبیین رابطه اراده انسانی و عدم منافات آن با قانونمندی تاریخ؛
  ۲. عدم منافات جریان شخصی بودن تاریخ با قانون علیت در تاریخ؛
  ۳. تک‌عاملی ندانستن قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن؛
  ۴. تبیین کمیت و کیفیت دخالت و تأثیر اراده انسانی در تشکیل تاریخ؛
  ۵. تبیین کمیت و کیفیت اراده خداوندی در تاریخ و تحولات تاریخی.
- عدم تبیین دقیق ساختار قانون تاریخی و ویژگی‌های قانون تاریخی را می‌توان از کاستی‌های این اثر وزین برشمرد.

یکی دیگر از آثار ارزشمند در زمینه فلسفه نظری تاریخ و مطالعه تطبیقی آن با رویکرد قرآنی، اثر جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن از استاد محمدتقی مصباح یزدی است.

ایشان در این اثر ضمن بیان چیستی قانون و انواع آن، مسائلی همچون معنی تضاد و انواع آن، رابطه تضاد با پدیده‌های تاریخی، عدم ملازمه میان قانونمندی جامعه و تاریخ و اصالت فلسفی آن، قانونمندی امور اجتماعی یا تضادفی بودن آنها، بیان دیدگاه‌های مطرح در زمینه قانونمندی تاریخ در فلسفه تاریخ غرب و نقد آنها، تبیین ماهیت و چیستی قانون تاریخی، بررسی قوانین اجتماعی و تاریخی و آزادی انسان و تکامل در جامعه و تاریخ را مورد تحلیل انتقادی قرار می‌دهد.

در مجموع، با ملاحظه انتقادی اثر فوق، دو ویژگی مهم و محوری را می‌توان برای آن

برشمرد:

۱. تعیین ماهیت و چیستی قانون تاریخی از دیدگاه قرآن و فلسفی دانستن قانون تاریخی؛
۲. اصالت و شخصیت اعتباری داشتن جامعه و تاریخ و عدم منافات آن با قانونمندی تاریخ و جامعه.

بی توجهی به ساختار قانون تاریخی و ویژگی‌های قانون تاریخی از دیدگاه قرآن، همانند سایر آثار در این زمینه، می‌تواند از کاستی‌های این اثر ارزشمند تلقی شود.

از دیگر آثار در زمینه فلسفه نظری تاریخ با رویکرد قرآنی، کتاب فلسفه تاریخ، تألیف استاد جعفر سبحانی است. در این اثر، ایشان ضمن تعریف فلسفه تاریخ به‌عنوان متولی بیان قانون حاکم بر تاریخ، به مسائلی همچون تغییرات بنیادی و غیربنیادی تاریخ، نظریه ادواری تاریخ، اصالت فرد و جامعه و همبستگی مکانیکی و ارگانیکی آنها و رابطه آنها با قانونمندی تاریخی، نقش شخصیت‌ها در تاریخ، رویدادهای تصادفی در تاریخ، شناخت نیروهای محرک تاریخ، صاحب‌نظران نیروهای محرک تاریخ و نقد و بررسی عوامل محرک تاریخ می‌پردازد؛ البته در این اثر، بحث مفصلی تحت عنوان «مارکسیسم و نیروی محرکه آن» مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته که در واقع، خمیرمایه اصلی این اثر، نقد نظریه فلسفی تاریخ مارکس است.

در اثر مذکور، فصل کوتاهی به‌صورت کلی و اجمالی با عنوان «نیروی محرکه تاریخ از دیدگاه قرآن» آمده که تحلیلی اجمالی از رویکرد قرآنی در این زمینه ارائه می‌دهد و متذکر می‌شود که بدون گردآوری مجموع آیات مرتبط با فلسفه تاریخ از دیدگاه قرآن، امکان استخراج و استنباط دیدگاه قرآن در این زمینه مقدور نیست.

دو ویژگی محوری در این اثر، قابل تأمل و ذکر است:

۱. بر کل جریان تاریخ، قانونی محکم، قطعی و لاینغیر حاکم است؛
  ۲. حریت و آزادی انسان در تاریخ‌آفرینی، از نظر قرآن، قابل انکار نیست.
- عدم تبیین دقیق ماهیت و چیستی قانون تاریخی، عدم بیان عوامل حاکم بر تاریخ از دیدگاه قرآن، عدم تعیین حدود و قلمرو اراده انسانی بر تاریخ، عدم تعیین کمیت و کیفیت اراده خداوندی در تاریخ و عدم بیان ویژگی‌های قانون تاریخی از دیدگاه قرآن، از کاستی‌ها و نقص‌های این اثر به‌شمار می‌رود.

اثر «مکتب‌های تاریخی و تجددگرایی تاریخی»، تألیف عزت‌الله رادمش، از مجموعه پژوهش‌های فلسفه تاریخ است که در فصلی با عنوان «مکتب تاریخی قرآن»، به طرح مباحث فلسفی تاریخ از دیدگاه قرآن پرداخته است.

در این اثر، پس از بیان مکاتب تاریخی فلسفه غرب، به ویژگی‌های مکتب تاریخی قرآن پرداخته و به مقایسه با اصول تاریخ بشری اشاره کرده است. برخی از این ویژگی‌های مکتب تاریخی قرآن عبارتند از: تسامح، بینش تاریخی قرآن، تکوین تمدن‌ها، توحید در تاریخ، انتخاب‌گری در تاریخ، ترکیب تاریخ، ترقی تاریخ و تاریخ اجتماع و طبیعت در قرآن. بینش، نگرش و روش در تاریخ قرآن، به‌عنوان خصایص تاریخ‌نگاری در قرآن، از مجموعه مسائلی است که در ادامه فصل، تحلیل و بررسی خواهد شد.

با ملاحظه انتقادی اثر فوق، می‌توان نکات ذیل را در ارتباط با آن بیان داشت:

۱. اصل قانونمندی تاریخ را بر اساس دیدگاه قرآن، بر تاریخ و پدیده‌های تاریخی، حاکم

می‌داند، ولی پردازشی به تبیین ماهیت و چیستی قانون تاریخی ندارد.

۲. قانونمندی تاریخ را از دیدگاه قرآن، قانون علی می‌داند نه قانون فلسفی، اما به بیان تفاوت قانون علی از قانون فلسفی و تمایز آنها اشاره‌ای نمی‌کند.

۳. مباحث مطرح در فلسفه نظری تاریخ و فلسفه علم تاریخ را از دیدگاه قرآن، به لحاظ روش‌شناسی و معرفت‌شناسی مورد تمایز قرار نمی‌دهد و در کنار هم، مطرح و بررسی می‌کند. مثلاً اصل انتخاب‌گری در تاریخ، به‌عنوان یک اصل در فلسفه علمی تاریخ، در کنار اصل ترقی تاریخ، که یک اصل فلسفه نظری تاریخ است را بدون تمایز معرفتی و روشی تبیین می‌کند.^۱

اثر دیگری که در زمینه قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن، قابل توجه و وزین است، مقاله

«قانونمندی جامعه و تاریخ» بر اساس مبانی فلسفه تاریخ در قرآن، اثر محمود رجیبی است.

در این مقاله، مؤلف پس از تعریف قانونمندی جامعه و تعریف آن بر اساس ماهیت قانون،

با توجه به ساختار، شکل و یا صورت قانون و یا محتوا و نوع قانون، به شیوه‌های مختلف بررسی قانونمندی جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن پرداخته و در ادامه، آثار و نتایج اثباتی قانونمندی

---

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک: رادمش، مکتب‌های تاریخی و تجددگرایی تاریخی، ص ۴۴.

جامعه و تاریخ را بررسی کرده است. وی آیات مربوط به قانونمندی تاریخ و جامعه را در هشت گروه، طبقه‌بندی کرده است که این گروه آیات از نظر نویسنده، دلالتی مستقیم بر قانونمندی تاریخ و جامعه دارند. آیات مربوط به سنت الهی، پدیده‌های اجتماعی مصداقی از کلمه‌الله، سیر و نظر، عبرت، ذکری و تذکره، تعقل و تأمل، عذاب و عقوبت و مثل، آیات طبقه‌بندی‌شده مؤلف است که بر قانونمندی تاریخ و جامعه دلالت دارند. در ادامه مقاله به پنج ویژگی اصلی قانون تاریخ از دیدگاه قرآن پرداخته است.

آنچه با ملاحظه و مطالعه انتقادی این مقاله می‌توان اظهار داشت، عبارتند از:

۱. به تعریف دقیقی از قانون و قانون تاریخی پرداخته و مراد و مقصود از ماهیت و چیستی قانون تاریخی را بیان کرده است.

۲. طبقه‌بندی جامعی از آیات دال بر قانونمندی تاریخ و جامعه در هشت گروه ارائه نموده است.

۳. ویژگی قانون تاریخی از دیدگاه قرآن را در پنج محور اصلی، بررسی کرده است.^۱

چگونگی و چرایی مطالعات فلسفه نظری تاریخ در میان متفکران معاصر جهان عرب نیز در وضعیت و رویکردی نقدگرایانه قرار دارد. در میان متفکران معاصر جهان عرب، می‌توان به شخصیت‌هایی همچون دکتر محمد عابد الجابری، محمد ارکون، ابوزید، طرابیسی و وجیه کوثرانی اشاره کرد که آثار مستقلی در زمینه فلسفه نظری تاریخ با رویکرد و دیدگاه قرآن ندارند، اما در آثارشان در زمینه تحلیل تاریخی عقل عربی و عقل سیاسی و حیات فکری و دینی جهان عرب، مطالبی را در این زمینه نقد کرده و متذکر شده‌اند.

در میان آثاری که متفکران جهان معاصر عرب، با موضوع فلسفه نظری تاریخ با رویکرد قرآنی به آن پرداخته‌اند، به سه اثر زیر می‌توان اشاره کرد:

۱. التفسیر الاسلامی للتاریخ، تألیف دکتر عمادالدین خلیل، استاد تاریخ اسلامی دانشگاه

موصل؛

۲. المنهج الاسلامی لدراسة التاریخ و تفسیره، تألیف دکتر محمد رشاد خلیل، استاد

دانشگاه ریاض؛

۳. حركة المجتمع و التاریخ، تألیف محمدمهدی خالدی.

---

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک: رجبی، مقاله «قانونمندی تاریخ و جامعه»، تاریخ در آینه پژوهش، ش ۲، ۱۳۸۲.

در اثر التفسیر الاسلامی للتاریخ، مؤلف پس از تفسیر و نقد دیدگاه‌های فلسفه تاریخی هگل، مارکس، انگلس و توین‌بی در مجموعه نظام فلسفه نظری تاریخ غرب، تاریخ و تحولات تاریخی را از دیدگاه قرآن مورد بررسی قرار می‌دهد. نگاه قرآن به تاریخ و قصه‌های تاریخ، بررسی اراده انسان و اراده خداوندی در تحولات تاریخی و سنجش میان این دو اراده، بررسی اراده غیر مباحثی خداوند در تاریخ و پدیده‌های تاریخی، بررسی اراده مباحثی انسان در تاریخ و تحولات تاریخی از دیدگاه قرآن، رابطه آزادی انسان با پدیده‌های تاریخی و قانون حاکم بر پدیده‌های تاریخی، بررسی مسئله تمدن از دیدگاه قرآن و روند پیدایش و تکامل آن، بحث اصلاح و فساد و سقوط دول و تمدن‌ها، از مسائل اساسی مورد بحث این کتاب است.^۱

در کتاب المنهج الاسلامی لدراسة التاریخ و تفسیره، مؤلف علاوه بر بیان مسائلی در حوزه فلسفه تحلیلی یا انتقادی تاریخ و یا به تعبیری فلسفه علم تاریخ، مجموعه مسائلی همچون: حرکت تاریخ و عوامل محرک آن، حرکت تاریخ انسانی و شروع و جهت آن از منظر قرآن کریم و عوامل مادی و معنوی پدیده‌های تاریخی را با رویکرد قرآنی، مطالعه و بررسی کرده است.^۲

کتاب حرکه المجتمع فی التاریخ، یکی از آثار تفصیلی در زمینه مسائل فلسفه نظری تاریخ با رویکرد قرآنی است. مسائلی همچون: ضرورت مطالعه تاریخ در حوزه تمدنی، تفسیر اسلامی حرکت اجتماع و تاریخ بر مبنای خلقت و فطرت انسانی، حکمت وجود انسانی، انسان و خلافت، عقل و فطرت انسان، قضا و قدر الهی و عامل انسان و نقش آن در حرکت تاریخ، از مسائل اساسی مطرح در این کتاب است.^۳

اما در توجیه پژوهش حاضر می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. تحلیل چپستی و ماهیت قانون و انواع آن و تطبیق آن با مباحث قرآنی در زمینه معرفت‌شناسی تاریخی؛

۲. بیان تمایز بین سنن الهی و سنن تاریخی از دیدگاه قرآن و بیان رابطه منطقی آنها با قانون تاریخی؛

۳. اثبات قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن با توجه به چپستی و ماهیت قانون تاریخی؛

۱. برای مطالعه بیشتر ر. ک: خلیل، التفسیر الاسلامی للتاریخ، ص؟؟

۲. برای مطالعه بیشتر ر. ک: خلیل، المنهج الاسلامی لدراسة التاریخ و تفسیره، ص؟؟

۳. برای مطالعه بیشتر ر. ک: خالدی؟؟، حرکه المجتمع فی التاریخ، ص؟؟.

۴. تقسیم‌بندی و طبقه‌بندی آیات مورد استناد با قانونمندی تاریخ بر اساس نوع دلالت آن آیات؛
۵. ایجاد سنخیت لازم به لحاظ منطقی و فلسفی در مفاد آیات مورد استناد در راستای اثبات قانونمندی تاریخ و عدم خروج از جایگاه موضوعی بحث؛
۶. تلاش برای ارائه مدل عینی و عملیاتی در زمینه قانونمندی تاریخ از دیدگاه قرآن و دوری از مباحث صرف انتزاعی و تجریدی.

فصل اول

مفاهیم

۱. ماهیت و چیستی‌های فلسفه‌های مضاف

فلسفه‌های مضاف، با توجه به ماهیت و چیستی مضاف به علوم یا فلسفه‌های مضاف به یک رشته علمی و فلسفه‌های مضاف به واقعیت‌ها و حقایق، به اقسام زیر تقسیم می‌شوند.

۱-۱. فلسفه مضاف به علوم

فلسفه‌های مضاف به علوم، دانش‌هایی هستند که به پرسش‌های بیرونی مضاف الیه خود پاسخ می‌دهند و از طرح مسائل درون علمی مضاف الیه خود دوری می‌گزینند. در فلسفه‌های مضاف به یک رشته علمی یا یک نظام معرفتی، درباره ماهیت و چیستی آن دانش و رشته علمی، به تجزیه و تحلیل می‌پردازند. معرفت حاصل از فلسفه مضاف به یک رشته علمی، معرفت درجه دوم از سنخ و مقوله علم به علم یا علم به معرفت است.^۱

۲-۱. فلسفه مضاف به واقعیت‌ها

فلسفه مضاف به واقعیت‌ها یا امور یا حقایق، دانش‌هایی هستند که به پرسش‌های درونی مضاف الیه خود پاسخ می‌دهند و واقعیت‌های نفس‌الامری اعم از حقیقی، اعتباری و یا مجرد و مادی، مورد بحث قرار می‌گیرد. در فلسفه‌های مضاف به واقعیت‌ها، ماهیت و چیستی آن واقعیت،

---

۱. خسروپناه، مقاله «نظریه دیده‌بانی»، اندیشه نوین دینی، ش ۱۰، ص ۱۶؛ رشاد، «فلسفه‌های مضاف»، مقاله فلسفه مضاف، ج ۱، ص ۳۲-۳۵.

حقیقت و یا امر حقیقی و اعتباری، کنکاش می‌شود و معرفت حاصل از این گونه فلسفه، معرفت‌های درجه اول و از سنخ و مقوله علم به واقع و یا علم به یک امر (حقیقی یا اعتباری) است.^۱

۳-۱. روش‌شناسی فلسفه‌های مضاف

فلسفه‌های مضاف به یک نظام معرفتی و یا رشته علمی و یا فلسفه‌های مضاف به واقعیت‌ها را می‌توان با دو رویکرد تاریخی و منطقی بررسی کرد و از این حیث، فلسفه‌های مضاف به چهار گروه تقسیم می‌شوند.

۱. فلسفه مضاف به علوم با رویکرد منطقی؛

۲. فلسفه مضاف به علوم با رویکرد تاریخی؛

۳. فلسفه مضاف به واقعیت‌ها با رویکرد منطقی؛

۴. فلسفه مضاف به واقعیت‌ها با رویکرد تاریخی.

رویکرد منطقی، رویکردی است که در آن، مسائل بیرونی و درونی دانش با صرف‌نظر از هویت عینی و تاریخی آن دانش یا رشته علمی مطالعه می‌شوند.

رویکرد تاریخی، رویکردی است که در آن، مسائل بیرونی و درونی یک دانش و رشته علمی، با توجه به هویت تاریخی و تحقق‌یافته آن دانش یا رشته علمی مورد مطالعه قرار می‌گیرند.^۲

۴-۱. فلسفه مضاف به علوم با رویکرد منطقی

شیوه‌ای از فلسفه مضاف است که با رویکرد هنجاری-منطقی درباره علوم بحث می‌کند. به تعبیری، بررسی یک رشته علمی در مقام بایسته، نه در مقام تحقق و هویت تاریخی. با توجه به اینکه در این رویکرد، چون رشته علمی در نظام تاریخی، تحقق پیدا نکرده است، لذا نمی‌توان با

---

۱. خسروپناه، فلسفه فلسفه اسلامی، ص ۳۵-۳۶؛ رشاد، «فلسفه‌های مضاف»، مقاله فلسفه مضاف، ج ۱، ص ۳۲-۳۵.

۲. خسروپناه، اندیشه نوین دینی، مقاله «نظریه دیده‌بانی»، اندیشه نوین دینی، شماره ۱۰، ص ۱۶؛ خسروپناه، فلسفه فلسفه اسلامی، ص ۳۴-۴۰.

رویکرد تاریخی مطالعه کرد؛ مثل علم اقتصاد اسلامی که تحقق پیدا نکرده است و لذا بایستی با رویکرد هنجاری-منطقی مورد مطالعه و تحلیل قرار گیرد.^۱

۱-۵. فلسفه مضاف به علوم با رویکرد تاریخی

مدلی از فلسفه مضاف است که با رویکرد تاریخی-توصیفی درباره علوم مطالعه می‌کند؛ مانند فلسفه معرفت دینی، فلسفه علوم تجربی و فلسفه علوم اجتماعی که پس از تحقق تاریخی درباره پرسش‌های بیرونی این رشته‌های علمی، آنها را مطالعه و تحلیل می‌کند.^۲

۱-۶. فلسفه مضاف به واقعیت‌ها با رویکرد تاریخی

گونه‌ای از فلسفه مضاف است که در آن به بررسی هویت تاریخی یک پدیده خارجی، ذهنی، حقیقی یا اعتباری می‌پردازند؛ مانند فلسفه زبان، فلسفه جامعه و فلسفه انسان. می‌توان با روشی تاریخی-توصیفی به پاسخ پرسش‌های درونی درباره زبان، جامعه و انسان پرداخت.^۳

۱-۷. فلسفه مضاف به واقعیت‌ها با رویکرد منطقی

مدلی از فلسفه مضاف است که رویکرد هنجاری-منطقی و با صرف نظر از مقام تحقق و عدم تحقق تاریخی، به پرسش‌های درونی واقعیت‌هایی همچون زبان، جامعه و انسان پاسخ می‌دهد و با نگرشی فیلسوفانه به تحلیل امور، وقایع و حقایقی مانند فلسفه حیات، فلسفه زبان و فلسفه نفس می‌پردازد.^۴

۱-۸. ماهیت و چیستی فلسفه‌های تاریخ

پژوهش‌های فلسفی در باب تاریخ، با توجه به معنا و مفهوم «تاریخ»، از حیث یک رشته علمی یا یک پدیده خارجی، به دو شاخه متفاوت و متمایز تقسیم می‌شود.

۱. خسروپناه، اندیشه نوین دینی، مقاله «نظریه دیده‌بانی»، اندیشه نوین دینی، شماره ۱۰، ص ۲۳.

۲. همان، ص ۲۳.

۳. همان، ص ۲۳-۲۴؛ خسروپناه، فلسفه فلسفه اسلامی، ص ۷۷-۷۸.

۴. خسروپناه، اندیشه نوین دینی، ص ۲۴؛ خسروپناه، فلسفه فلسفه اسلامی، ص ۷۷-۷۸.

اگر سنخ و ماهیت فلسفی تاریخ، از سنخ فلسفه‌های مضاف به علوم باشد، در این صورت فلسفه تاریخ، مدلی از فلسفه مضاف خواهد بود که رشته و یا دانش تاریخ، مورد مطالعه و تحلیل قرار خواهد گرفت. در این صورت، فلسفه تحلیلی یا انتقادی و یا فلسفه علم تاریخ به وجود خواهد آمد.

اگر سنخ و ماهیت فلسفه تاریخ، از سنخ فلسفه‌های مضاف به واقعیت باشد، در این صورت فلسفه تاریخ، مدلی از فلسفه مضاف خواهد بود که پدیده‌ها و یا امور تاریخی را مورد مطالعه و تحلیل قرار خواهد داد و به این اعتبار، فلسفه نظری یا جوهری تاریخ به وجود خواهد آمد.

۲. تعاریف

۲-۱. تعریف فلسفه تحلیلی یا انتقادی^۱ یا فلسفه علم تاریخ^۲

فلسفه تحلیلی یا انتقادی تاریخ، مدلی از فلسفه مضاف به علوم است که به تعبیر ویلیام دری^۳ «تحلیل فلسفی تاریخ‌نگاری است که به توصیف و تبیین منطقی، عقلانی و معرفت‌شناسی آنچه مورخان انجام می‌دهند، می‌پردازد»^۴.

فلسفه تحلیلی تاریخ، از گرایش‌های فلسفه علم و مضاف به یک رشته علمی است و هدف آن بررسی علم تاریخ است. به عبارت دیگر، در آن سخن از علم‌شناسی علم تاریخ است؛ از این رو، فلسفه تحلیلی یا انتقادی تاریخی را منطق پژوهش علم تاریخ می‌دانند و معرفتی است که در آن، آگاهی ما به پدیده‌های گذشته به‌عنوان یک علم، نه خود پدیده‌های گذشته، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.^۵

1. Analytical or critical philosophy of History.

۲. دو منبع مهم و عمده در باب فلسفه تحلیلی یا انتقادی تاریخ عبارت‌اند از:

W. H. Drag 9ed) (1966), Philosophical analysis and History. Harper Row , New York.

Patrick Gardiner led (1979), The philosophy of History. Oxford university press, oxford.

3. W.H. Dray.

۴. ادواردز، فلسفه تاریخ (مجموعه مقالات)، ص ۳-۴.

۵. سروش، فلسفه نظری تاریخ و فلسفه علم تاریخ، ص ۲۴-۲۵؛ ادواردز، فلسفه تاریخ (مجموعه مقالات)،

ص ۳-۴.

۲-۲. تعریف فلسفه نظری یا جوهری تاریخ^{۱ و ۲}

فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، مدلی از فلسفه‌های مضاف به امور و یا واقعیت‌های بیرونی و اعتباری است و به تعبیر ویلیام دری، «کوششی است تا معنا و مفهوم روند کلی پدیده‌های تاریخی را کشف نماید و به ماهیت عمومی فرایند تاریخی دست یابد و فراتر از عقلانیتی است که پژوهش‌های متداول تاریخی انجام می‌دهند».^۳ فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، ناظر بر پژوهش در باب سیر گذشته پدیده‌های تاریخی و قانونمندی آنها است و فیلسوف تاریخ به دنبال فهم معنا و هدف تاریخ، محرک و مکانیسم حرکت تاریخ و آغاز و انجام آن است.^۴

۳. تمایز فلسفه علم تاریخ با فلسفه نظری تاریخ

علوم و فلسفه‌های مضاف را می‌توان به لحاظ موضوع، روش و غایت، متمایز و طبقه‌بندی کرد. تمایز فلسفه نظری و جوهری تاریخ و فلسفه علم یا تحلیلی تاریخ را نیز می‌توان از منظر موضوعی، روشی و غایی، مورد تجزیه و تحلیل قرار داد.

---

1. substantive or speculative philosophy of History

۲. از مهم‌ترین منابع فلسفه نظری یا جوهری تاریخ عبارت‌اند از:

- idea for a universal History from the cosmopolitan point of view (1784), English translation in Kant, on History library of liberal Arts, Bobbs – Merrill, Indianapolis and New York, (1963).

- Lectures on the philosophy of world History. Introduction: Reason (History), trans. H. B. Nisbet (Cambridge university press, Cambridge, 1975).

- Marx and Engels, (1845 – 6). The German Ideology. Part1, Feuerbach.

- Arnold Toynbee, (1934 – 54). A study of History (10 vols, clarendonpress, oxford).

۳. ادواردز، فلسفه تاریخ (مجموعه مقالات)، ص ۲.

۴. نوذری، فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری، ص ۲۴-۲۵؛ سروش، فلسفه نظری تاریخ و فلسفه علم تاریخ، ص ۲۴-۲۵.

۳-۱. تمایز موضوعی

هر علمی، از عوارض ذاتی موضوع^۱ خود سخن می‌گوید و تمایز موضوعی، یکی از تمایزات موجود میان علوم و فلسفه‌ها است. موضوع فلسفه علم تاریخ، ساماندهی، روشمندی و منطق پژوهش علم تاریخ است؛ اما موضوع فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، پدیده‌ها و وقایعی است که در بستر زمان گذشته اتفاق افتاده‌اند، نه مطالعه و پژوهش علم تاریخ به‌عنوان یک رشته علمی؛ لذا فلسفه نظری تاریخ به دنبال قانونمندی پدیده‌های تاریخی است. تمایز موضوعی فلسفه علم تاریخ با فلسفه نظری و جوهری تاریخ را در چند محور ذیل می‌توان بررسی کرد:

۳-۱-۱. تمایز در نوع معرفت^۲

یکی از تفاوت‌ها و تمایزهای بنیادی این دو فلسفه تاریخ، در نوع و جنس معرفتی آنها است. به لحاظ معرفتی، معرفت حاصل در فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، معرفت درجه اول است؛ یعنی احکام و گزاره‌هایش ناظر به واقع‌اند و مباحث مطرح‌شده در آن از سنخ «علم به واقع» است. اما نوع معرفت در فلسفه تحلیلی یا انتقادی تاریخ، معرفت درجه دوم است؛ به عبارتی رساتر، احکام و گزاره‌های مورد پژوهش و مطالعه در فلسفه تحلیلی تاریخ، از سنخ «علم به علم» است.^۳

۳-۱-۲. ملاحظه سنخ‌شناسی^۴

موضوع فلسفه تحلیلی یا انتقادی تاریخ به لحاظ «سنخ‌شناسی» نیز از فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، متفاوت و متمایز است. فلسفه تحلیلی یا انتقادی تاریخ، از سنخ فلسفه‌های مضاف به رشته علمی است که مسائل بیرونی آن با رویکرد منطقی-تاریخی قابل بررسی است، اما فلسفه نظری یا جوهری تاریخ، از سنخ فلسفه‌های مضاف به واقعیت‌ها است که مسائل درونی آن نیز با رویکرد منطقی-تاریخی قابل بررسی است.

1. Object.

2. Epistemologic.

۳. مایکل، درآمدی بر تاریخ‌پژوهی، ص ۲۲؛ ۲۴-۲۵ و ۳۲۵-۳۲۸؛.

4. typology.